

M. del Carmen
Agulló Díaz

Mestres valencianes republicanes

Les Il·lums de la República

MESTRES VALENCIANES
REPUBLICANES

M. del Carmen Agulló Díaz

MESTRES VALENCIANES
REPUBLICANES

Les llums de la República

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

EN
6
CUADRES

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

1a edició, 2008 (Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació.
Universitat de València)

2a edició, corregida i ampliada, 2020 (PUV)

© Del text: M. del Carmen Agulló Díaz, 2020

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2020

Producció editorial: Maite Simón

Disseny interior i maquetació: Inmaculada Mesa

Correcció lingüística: Jaume Ortola

Disseny de la coberta: Celso Hernández de la Figuera i Maite Simón

ISBN: 978-84-9134-542-8

Dipòsit legal: V-502-2020

Impressió: Estudio Aguatinta, SL

Ai dos que levan na frente unha estrela!
Ai dos que levan no bico un cantar!

CURROS ENRÍQUEZ, *A Rosalía*

Índex

Nota a la segona edició	11
Introducció: Secrets, mentides i silencis	13
1. Per una nova educació de les dones a les escoles valencianes	23
2. Elles foren les protagonistes.....	101
CARMEN GARCÍA DE CASTRO: <i>la dona il·lustrada</i>	125
FRANCISCA SANCHIS FERRER: <i>mestra, lliurepensadora</i> <i>i naturista</i>	153
AMPARO NAVARRO GINER: <i>el compromís amb un temps</i> <i>i amb un país</i>	187
GUILLERMINA MEDRANO ARANDA: <i>una mestra transterrada</i> .	217
ENRIQUETA AGUT ARMER: <i>la palometa del Front Popular</i>	243
Bibliografia	275
Índex onomàstic	285

Nota a la segona edició

Fa onze anys presentàvem la primera edició d'aquest llibre amb el desig de donar veu i visibilitat a cinc dones docents, compromeses amb la política educativa republicana, que van exercir la seua professió a les comarques valencianes. Intentàvem, a partir de cada memòria individual, elaborar un discurs col·lectiu, una consciència d'aquesta etapa teixida de veus i materials plurals.

Es tractava, aleshores, d'una investigació pionera, d'un dels primers intents de rescatar les trajectòries vitals i les pràctiques pedagògiques de quatre mestres i una professora normalista que s'implicaren en el canvi pedagògic i social que va significar la revolució en l'escola propiciada per la Segona República.

En el transcurs d'aquesta dècada afortunadament s'han succeït una sèrie d'esdeveniments que han multiplicat les obres, en diferents formats, audiovisuals i escrits, que han contribuït al rescat i la difusió del legat de les mestres republicanes, i han creat, fins i tot, una demanda social que reclama recuperar-les.

Dues fites cal destacar en aquest recorregut: l'homenatge a les normalistes que el 8 de març de 2013 va organitzar al Rectorat de la Universitat de València, amb un acte de desgreuge a la figura de Carmen García de Castro per la injusta expulsió a la qual l'havia condemnada la Universitat en 1929; i la concessió, el 2014, del Goya al millor documental a *Las maestras de la República*, dirigit per Pilar Pérez Solano, on es feien visibles,

entre moltes altres, les nostres cinc protagonistes. Dos fets als quals cal afegir la decisió d'Escola Valenciana de dedicar les seues Trobades del 2020 a la mestra valencianista Amparo Navarro Giner.

Tot plegat, exhaurida la primera edició, calia recuperar la seua memòria i fer-ne una de nova per a acostar la investigació a nous públics lectors. És per això que, en aquesta segona, a més de la necessària correcció d'errates, s'hi han corregit les dades equivocades o incompletes i s'ha fet una actualització bibliogràfica. En el cas de la biografia d'Amparo Navarro Giner, s'hi aporten noves informacions, extretes dels seus expedients del procediment sumaríssim d'urgència, i del de depuració com a mestra, que no havíem pogut consultar en el moment de la primera edició per no haver transcorregut encara els preceptius 50 anys des del seu tancament.

Tornareu, doncs, a trobar-vos amb les biografies de la normalista Carmen García de Castro i les mestres Amparo Navarro Giner, Francisca Sanchis Ferrer, Guillermina Medrano Aranda i Enriqueta Agut Armer. Amb les famílies de totes elles hem continuat estretint els lligams de respecte i estima; hem compartit moments d'homenatges, de reconeixements cap a elles com a dones i docents. Gràcies per continuar confiant en nosaltres i per fer-nos partícips de la vostra generositat.

Gràcies a totes les lectores i lectors que ens heu obligat a fer possible aquest nou text, ara en una col·lecció diferent però també editat per la Universitat de València, institució docent que ens acull en el seu si i ens anima a continuar, dia darre dia, formant nous treballadors de l'ensenyament que siguem capaços d'entusiasmar-se per construir una educació pública, valenciana i democràtica.

Com la que volien elles, les mestres republicanes valencianes, les autèntiques llums de la república.

Introducció

Secrets, mentides i silencis

Cal recuperar la memòria històrica republicana. O, tal vegada, parlant amb propietat, les memòries històriques d'aquesta època, que ens permetran, a partir de cada memòria individual, elaborar un discurs col·lectiu, una consciència d'aquesta etapa, teixida a partir de veus i materials plurals, tal com exposa Moradiellos:

Cabría empezar orillando por absurdo el concepto de 'memoria histórica'. La memoria de cualquier persona, como facultad de recordar, es un atributo dado a escala individual: yo recuerdo mi infancia y el exiliado recuerda su partida al exilio. Lo que llamamos «memoria histórica» no es recuerdo biográfico sino 'conciencia' formada por un tejido de experiencias, ideas recibidas, valores asumidos y lecturas mediadas: materiales de distinta procedencia que tanto se nutren de las propias vivencias biográficas como de las interacciones con otros iguales. Como ha recordado Todorov, la memoria es individual y las ideas que abrigamos sobre acontecimientos que no hemos vivido son parte de una conciencia que discurre en una esfera pública de discursos contrapuestos. Yo, nacido en 1961, tengo memoria de la llegada de la televisión en color, pero no puedo tener memoria del 18 de julio de 1936 porque no estaba allí. Y

puesto que la 'memoria histórica' no es tal sino conciencia, discurso o imagen, no puede ser unívoca sino plural.¹

Tractarem, doncs, de refer una història, que, en paraules de M. Ángeles Durán,² no pot ser una simple reconstrucció del passat o l'elaboració d'una memòria col·lectiva que discorre paral·lela a les biografies particulars, sinó la suma d'interpretacions sobre una acció que es desenvolupa al llarg del temps. La nostra tasca d'historiadors consistirà a organitzar les diverses dades obtingudes segons un criteri que els done sentit, i que no és mai independent dels nostres propis interessos. Conscients de la subjectivitat de la nostra tria, intentarem rescatar de l'oblit unes memòries que ens permetran reescriure la història d'una part reduïda però significativa del Magisteri republicà espanyol: el de les mestres republicanes valencianes. Per a fer-ho, seguirem el criteri que totes i cada una d'elles siguen docents, compromeses amb la política educativa republicana i que exerciren la seua professió a les comarques valencianes. Tractarem, en definitiva, d'explicitar una pluralitat de consciències i experiències que fan referència a l'àmbit de l'educació, de reconstruir les trajectòries vitals i les pràctiques docents d'unes dones que s'implicaren amb força en el canvi educatiu i social, i que han estat invisibilitzades històricament per raons de caràcter professional, polític i de gènere.

Una invisibilitat que ve donada, en primer terme, pel tradicional menyspreu que la història de l'educació ha mostrat envers l'estudi de la institució escolar, que se centra en els nivells

1. Enrique Moradiellos: «Uso y abuso de la historia: la Guerra Civil», *El País*, 31/10/2005.

2. M. Ángeles Durán: «Liberación y utopía: la mujer ante la ciencia», en M. Ángeles Durán (ed.): *Liberación y utopía*, Madrid, Akal, 1982, pp. 19-22.

educatius superiors i les elits professionals, i presta una especial atenció en primer lloc a l'àmbit de la universitat, en segon al de la secundària i, ja en tercer terme i en temps molt recents, a l'escolar. Tan sols de manera progressiva, en l'espai d'un segle, la historiografia escolar, com bé indica Frijhoff,

s'ha desplaçat de dalt a baix, cobrint successivament l'escola secundària, l'escola primària i l'educació preescolar [...] El moviment historiogràfic de conjunt va anar de dalt cap avall, de la política a les seues conseqüències, de les institucions a les persones i de les normes a la pràctica escolar.³

Aquesta escassa presència historiogràfica, compartida amb els seus companys mestres, cal explicar-la, per tant, pel fet de pertànyer a un cos, el del Magisteri, d'escàs prestigi social, infravalorat en les seues aportacions, i que no s'ha constituït com a objecte preferent d'investigació, ni en les històries de vida ni en les seues pràctiques educatives.

Cal afegir, a més, que les mestres, més centrades en les pràctiques diàries que en l'elaboració teòrica, no acostumen a redactar les seues reflexions, investigacions o aportacions, i fins i tot, en nombroses ocasions, quan es decideixen a plasmar-les per escrit, resten inèdites. Aquests fets contribueixen a fer poc visible, des d'una perspectiva quantitativa, un col·lectiu amb una forta, important i fins i tot a vegades majoritària, presència en el conjunt del Magisteri.

En segon lloc, i també compartida la invisibilitat amb els seus companys homes, les raons polítiques ens remetent a l'oblit

3. Willen Frijhoff: «Història de l'educació. Un balanç de l'evolució historiogràfica». Conferència impartida en les XVIII Jornades d'Història de l'educació. Resistència al franquisme i educació no formal, Banyoles, 2007, exemplar fotocopiats, p. 7.

del magisteri compromès amb la política educativa republicana. Els membres del col·lectiu del Magisteri foren acusats pel franquisme de ser fills de la Institución Libre de Enseñanza i causants de tots els mals que afectaven Espanya, raó per la qual foren depurats amb un doble objectiu punitiu i preventiu, que els faria romandre en el silenci que acompanyà la por durant més de quatre dècades.⁴ Separats els més significats, amenaçats per l'arbitrarietat dels càstigs uns altres, conformats amb la rutina la majoria, els noms dels protagonistes i les seues pràctiques educatives renovadores caigueren en el silenci, sota el pes de milers i milers de discursos condemnatoris procedents del nacionalcatolicisme.

Cal afegir un tercer factor que contribueix a l'oblit: el de gènere. Les mestres republicanes, dones, pertanyen a un grup social escassament visible i no substantivat per la història, que ha ignorat la presència i el significat de la meitat de la humanitat, sense tenir present que la dinàmica històrica s'ha d'estudiar com el conjunt d'experiències de dones i homes. Dolores Juliaño ens recorda que:

En una cultura que propende a la mayor uniformidad de las conductas, como la nuestra, ser «el segundo sexo», como definió Simone de Beauvoir al género femenino, no significa ser una opción equivalente y alternativa, sino sencillamente ocupar un lugar secundario y subordinado. Contra lo que se piensa comúnmente, esto no es una consecuencia necesaria de la división sexual del trabajo, sino el producto de una determinada configuración sociocultural que,

4. Una exposició més detallada de les premisses en què es basava la depuració franquista del Magisteri es pot seguir en Juan Manuel Fernández Soria i M. del Carmen Agulló Díaz: *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del Magisterio: 1939-1944*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1999.

a partir de centralitzar la explotació de los recursos y de las personas, termina incluyéndolas a todas en una escala jerárquica con una cúpula ocupada por los poderosos, que se transforman en el único modelo válido, y referente obligado de todos los demás sectores. [...] Así, en la civilización occidental hay que ser rico, blanco, fuerte, joven (y por supuesto hombre) si se quiere ser una persona «correcta», todo lo demás es desviación de la norma y no aporta más que límites al modelo a lograr.⁵

En definitiva, ens trobem amb un col·lectiu, el de les mestres republicanes, al qual la seua condició de vençudes, de derrotades políticament, professional i personal, les fa partícips d'una història on es barregen secrets, mentides i silencis, en afortunada expressió d'Adrienne Rich.⁶

Aquesta història és construïda i reproduïda tant des de l'àmbit oficial com des del privat, i hi ha una suma de factors que contribueix a facilitar un record distorsionat. Perquè des dels discursos oficials, les republicanes, qualificades amb el genèric de *rojás*, com a noves Eves, són acusades de ser les causants de tots els mals i malalties socials. Van ser dones transgressores que s'atreïren a desafiar el model clàssic i encarnaren una nova identitat femenina: la de la dona moderna, ciutadana republicana, amb drets i deures, amb autonomia i capacitat per a decidir sobre la seua vida, enfrontant-se en la teoria i en la pràctica al sistema patriarcal. Ciutadanes independents, crítiques i actives, que volien posar en crisi la societat patriarcal i capitalista, i construir-ne una altra de més justa i igualitària, també des de la

5. Dolores Juliano: *El juego de las astucias. Mujer y construcción de modelos sociales alternativos*, Madrid, Horas y horas, 1992, p. 26.

6. Adrienne Rich: *Sobre mentiras, secretos y silencios*, Barcelona, Ed. Icaria, 1983.

perspectiva de gènere, raó per la qual feren seu l'espai públic i intervingueren en la vida política, sindical, laboral...

Mestres modernes que serviren de model a les seues alumnes, amb les quals establiren unes relacions diferents com a dones i des de la seua autoritat influïren de manera profunda en la seua formació. D'ací el seu perill. I d'ací el seu càstig. El franquisme identificaria *rojas* amb dones públiques, llibertines, dolentes... condemnant-les socialment. Aquest fet influiria perquè, després de la derrota, les mateixes famílies no volgueren parlar d'elles, amagant que havien participat en mítings, que s'havien casat civilment, que gaudiren de relacions lliures. Una espessa xarxa de mentides i secrets amagaria un passat de modernitat i progrés, sepultant amb moralina una història transgressora i fent que les filles desconegueren la trajectòria vital de les seues mares.

Per altra banda, com a mestres, qüestionaven la pedagogia tradicional, i alhora contribuïen amb les seues pràctiques a renovar l'escola i la societat, construïen un espai democràtic, participatiu, educatiu en una paraula, i establien vincles visibles entre l'escola i la societat, perquè creien en la indissolubilitat del canvi social i educatiu.

Les mestres republicanes volien trencar un model de dona submissa, resignada, silenciosa, i una escola que reproduïra aquest estereotip. En definitiva, van prendre la paraula i s'implicaren totalment amb la política republicana. Perduda la guerra, totes elles patiren un llarg exili interior o exterior.

Es tracta, seguint la invitació d'Adrienne Rich, de desafiar les mentides, reinterpretar els silencis i descobrir els secrets, de rescatar i fer públiques les històries personals i professionals d'unes mestres valencianes que representen les dones de la seua generació, ciutadanes republicanes, cultes, lliurepensadores, que començaren, durant les primeres dècades del segle XX i, en es-

pecial, durant la II República, el camí vers una societat més justa, lliure i solidària, en què les dones foren les protagonistes.

Aquesta recuperació és important per elles mateixes, ja que mereixen eixir del silenci i l'oblit a què les condemnà el franquisme. Però també perquè és la història de la pèrdua que, per a elles en particular, però per a totes les dones en general, va suposar la derrota dels seus ideals esclafats sota el triomf de la rebel·lió militar encapçalada per Franco i els llargs anys d'exili interior i exterior que començaren en els anys quaranta.

A part de les que presentem en aquest llibre, afortunadament, n'hi ha més. Som conscients que en manquen moltes altres, com la inspectora Àngela Sempere, les professores de la Normal Conxa Tarazaga i María Villén, les mestres Rafaela Martínez Aguilar, Genoveva Pons Roger, Carmen Valero, Mercedes Milego Díaz, Magdalena Marzal, María Durá, Carmen Maestre, Manuela Esplugues Moreno..., fins i tot sagues familiars com la dels Uribes, amb Teresa i Julia; les Ballester Gozalvo, amb Julia, Desamparados, Elvira i Enriqueta; o les germanes Purificación i Agustina Castillo.

Hem decidit, però, centrar-nos en cinc mestres: la professora de la Normal Carmen García de Castro, les mestres Francisca de Asís Sanchis Ferrer i Amparo Navarro Giner, i les joves mestres del Pla Professional Enriqueta Agut Armer i Guillermina Medrano Aranda. Creiem que, a més d'encarnar dues generacions de mestres, entre elles teixiren una xarxa de relacions de complicitat ideològica i personal que ens permeten fer una lectura diferent de la política educativa republicana, que abraça tots els seus vessants renovadors.

Recordem que Carmen García de Castro, professora de la Normal, ho va ser de Guillermina Medrano i d'Enriqueta Agut, membres de la primera promoció del Pla Professional; Guillermina coincidí amb Paquita Sanchis exercint a les escoles de

Llúria; per part seua, Enriqueta va estar amb Amparo Navarro en l'experiència frustrada de l'Institut d'Assistència Social Maestro Ripoll, i totes elles pertanyerien a la FETE. I cap d'elles no va tornar a exercir la docència en la seua escola. Sancionades amb l'expulsió del Magisteri, fins i tot les que molts anys després foren rehabilitades ho foren lluny d'aquell espai on, en els anys republicans, havien desenvolupat la seua tasca.

Serà, doncs, a través de les seues vides i els seus testimonis escrits com reconstruirem en bona part la renovació pedagògica valenciana: la nova formació inicial del Magisteri en la Normal unificada, mitjançant el Pla Professional; el procés de selecció i formació dels nous docents; la valencianització de l'escola, les Misiones Pedagógicas, la fundació de la FETE, la introducció de nous continguts que lliguen escola i societat com l'higienisme, el naturisme, les colònies escolars; les propostes de pedagogia activa de la Institución Libre de Enseñanza i l'Escola Nova.

La recuperació d'aquestes microhistòries ens permet, en concret, una nova mirada al voltant de l'educació de les dones valencianes en la república i, en general, avançar cap a l'elaboració d'una macrohistòria educativa.

Pel que fa a les fonts utilitzades, per a dotar el treball de la màxima fiabilitat possible, hem intentat combinar la imprescindible recerca documental en arxius amb la lectura bibliogràfica, la consulta en hemeroteques i les fonts orals. La documentació trobada en els arxius estatals del Ministeri d'Educació a Alcalá de Henares i de la Guerra Civil a Salamanca, la de la Universitat i Diputació de València, la dipositada en arxius municipals i personals, s'ha intentat complementar amb la lectura de la premsa diària i setmanal de l'època, en especial la valenciana, i, per damunt de tot, amb la paraula, amb les seues veus que han arribat a nosaltres per diferents camins convergint totes en una única narració.

El pas implacable del temps sols ens ha permès conèixer personalment Guillermina Medrano. Per aquesta raó, la seua biografia és l'única que és fruit d'una font oral directa, sense intermediaris, escrita a partir de llargues converses en els seus domicilis dels carrers Cuba i Gascó Oliag a València, i de cartes remeses quan residia als EUA. Redactada, en bona part, per ella mateixa, hem intentat complementar-la i contrapuntar-la en alguns passatges, encara que hem respectat la seua paraula.

Les altres quatre han estat reconstruïdes mitjançant moltes mans i veus, des d'espais força allunyats i en un llarg període de temps. L'espèl vel del franquisme ens ha obligat a desenvolupar una tasca gairebé de detectius en què la col·laboració de nombroses persones s'ha fet imprescindible.

La veu de Carmen García de Castro ens l'ha transmesa la seua filla Ana Calderón García de Castro, que ens va descobrir el vessant més humà de la professora dues vegades expulsada de la seua Normal valenciana. Però també les seues alumnes –Alejandra Soler, Guillermina Medrano, Genoveva Pons...– ens donaren el testimoni de la seua pràctica en les aules. Palmira Calvo, la filla de Paquita Sanchis, ens va fer partícips de la força, l'energia, l'alegria de la seua mare, la rossa mestra naturista amb qui va compartir fins i tot la pèrdua de la llibertat. Des de Panamà i Mèxic, Adela García Agut i els seus germans Rómulo i Kitty, ens van permetre veure, sentir i compartir la immensa vitalitat de sa mare, Enriqueta Agut, «la palometa del Front Popular», a qui tallaren les ales en la llarga travessia de l'exili i que mai més va tornar a prendre la paraula, encara que, gràcies al seu net Rómulo, la recuperarem –miracles de la tècnica– amb la seua pròpia veu. També foren els nets d'Amparo Navarro els qui ens permeteren compartir no sols una obra escrita inèdita i reveladora, sinó fins i tot unes imatges cinematogràfiques impagables que ens permeten reviure l'ample somriure de la mestra valencianista compromesa amb el seu país i la seua gent.

Tot plegat, cinc dones a les quals hem pogut recuperar i sentir no sols a través de la seua escriptura sinó gràcies a la memòria viva d'aquells que han mantingut encesa la flama de l'esperança malgrat la llarga nit del franquisme.

Aquestes històries de vida han suposat anys de recerca, de compartir trobades, de seguir petjades per camins ben diferents. Han estat molts homes, però sobretot nombroses dones, els qui, després d'una conferència, d'una xarrada, d'una exposició, se'ns han acostat per a oferir-nos el seu testimoni. Gràcies a la seua desinteressada col·laboració, hem pogut escriure aquestes pàgines. I han estat també elles qui ens han obligat a posar-les per escrit, perquè volien saber i que es difonguera la seua veu. El nostre desig és que la seua publicació ens acoste a altres homes i dones que també tenen paraules silenciades per a reconstruir l'època en la qual els mestres i les mestres foren, en la perfecta definició de Manuel Rivas, «las luces de la República».

EN 6 CUADRES

2560
FINE

Les mestres republicanes han estat invisibilitzades històricament per raons professionals, polítiques i de gènere. Aquest llibre recupera els noms, les experiències vitals i les pràctiques pedagògiques de quatre mestres i una normalista, compromeses amb la política educativa republicana, que treballaren a les comarques valencianes. Rescata, per tant, la nostra memòria historicoeducativa a partir de memòries individuals, i conforma un discurs col·lectiu amb veus i materials plurals. Pretén traure a la llum unes dones, ciutadanes modernes, que, intentant canviar l'educació i la societat, es convertiren en les autèntiques llums de la República.

M. del Carmen Agulló Díaz és professora titular de Teoria i Història de l'Educació en la Universitat de València. La seua tasca investigadora s'orienta cap a la recuperació del nostre patrimoni historicoeducatiu, especialment, la història de l'educació de les dones i la del País Valencià.

000

100
ANYS
fent llibres

UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

PUBLICACIONS

PUV

